

MARIA MEDINA-VICENT¹

Universitat Jaume I, Castelló de la Plana

Feminisme neoliberal: un oxímoron?²

Neoliberal Feminism: An Oxymoron?

Resum: En el present escrit tractem d'aproximar-nos al concepte de "feminisme neoliberal" per tal d'identificar-ne les principals característiques i contradiccions. Així doncs, l'objectiu principal que ens plantegem tracta de discernir si és possible, atenent al context actual de desenvolupament del moviment feminista en un marc neoliberal, parlar de "feminisme neoliberal", o si pel contrari, es tracta d'un concepte que és en sí mateix un oxímoron. Partint del sentit de transformació social cap a la justícia intrínsec al moviment feminista, tractarem de veure com la lògica neoliberal ha condicionat o influenciat en aquest moviment en l'actualitat. Alhora establim una hipòtesis que es formula com segueix: l'existència d'una identitat feminista neoliberal conviu amb un ressorgiment de l'arrel política del feminisme, cosa que converteix l'escenari actual en un context ple de reptes i dilemes per a aquest moviment. Concloem que en aquests temps el compromís crític del feminisme s'ha de mostrar més fort que mai front a les immanències del sistema neoliberal.

Abstract: In this paper we approach the concept "Neoliberal Feminism" in order to identify their main characteristics and contradictions. The main objective of this paper is to discern whether it is possible to talk about "Neoliberal Feminism" in response to the development of feminism in a neoliberal framework, or on the contrary, whether this concept is just an oxymoron. Departing from the sense of social transformation towards justice intrinsic to the feminist movement, we address how the neoliberal logic has conditioned or influenced this movement at present. At the

¹ Contacte: medinam@uji.es

² Aquest treball s'inscriu dins del projecte d'investigació "El potencial de las éticas aplicadas en las herramientas de participación del Gobierno Abierto y de la sociedad civil" [UJI-A2016-04] finançat per la Universitat Jaume I.

same time, we establish a hypothesis that is formulated as follows: the existence of a neoliberal feminist identity coexists with a resurgence of the political roots of feminism. This reality turns the current scenario into a context full of challenges and dilemmas for the feminist struggle. We conclude that nowadays the critical commitment of feminism must be stronger than ever in front of the immanence of the neoliberal system.

Paraules clau: feminisme neoliberal, postfeminisme, neoliberalisme, governabilitat.

Keywords: Neoliberal Feminism, Postfeminism, Neoliberalism, Governability.

I. UN MARC DE SENTIT: EL TEMPS POSTFEMINISTA

PER TAL D'EMMARCAR LA REFLEXIÓ que ací es tracta de desenvolupar, hem d'endinsar-nos primer en el concepte de "Postfeminisme", que ha estat àmpliament estudiat en els estudis de gènere i la teoria política feminista (MODELSKI 1991; COPPOCK, HAYDON i RICHTER 1995; BROOKS 1997; PROJANSKY 2001; GAMBLE 2004; MCROBBIE 2004; GILL 2007; TASKER i NEGRA 2007; FERRISS i YOUNG 2008; GENZ i BRABON 2009), però que es caracteritza per una certa falta d'especificitat (NEGRA 2009; 2014), fet que provoca que hi existeixen diferents formes d'enfocar-lo. A continuació abordarem les quatre concepcions principals.

En primer lloc, el postfeminisme es podria entendre com una ruptura epistemològica en el marc feminista, un canvi que produeix el trencament del feminisme hegemònic i anglo-americà i dóna pas a altres veus feministes que es desenvolupen arreu del món (ALICE 1995; BROOKS 1997; MCROBBIE 2009A). En segon lloc, aquest terme també s'empra per fer referència al període que s'obre pas després de la segona onada del feminisme desenvolupat en la dècada de 1970 en el marc nord-americà. Això provoca que en moltes ocasions s'utilitzi com a sinònim del feminisme de la tercera onada (HOLLOWS 2000; GILLIS, HOWIE i MUNFORD 2007). En tercer lloc, el postfeminisme també pot fer referència a un *backlash against feminism* (FALUDI 2006), és a dir, una reacció negativa cap al feminisme que pren diverses formes. Aquesta reacció formaria part del que avui podem anomenar la identitat postfeminista.

No obstant això, com assenyala Rosalind Gill (2007A), posar el focus d'atenció en la negació del feminisme que caracteritza a aquest moment històric ens pot fer perdre de vista altres qüestions importants referents a les actuals representacions sobre del moviment. És a dir, es pot arribar a perdre de vista un tret crucial dels discursos actuals al voltant del moviment feminista: l'encreua-

ment que es dona entre les idees feministes i les antifeministes dins de la construcció de les identitats contemporànies. Això ens porta a la quarta accepció: el postfeminisme entès com una sensibilitat, una subjectivitat o governabilitat (GILL 2007A).

El treball d'Angela McRobbie (2004; 2009B) ens aporta una visió interessant en aquest sentit, ja que basant-se en la teoria butleriana, entén que el tret distintiu de la cultura postfeminista és la manera en què selectivament els diferents subjectes defineixen el feminisme com assumit i repudiat a la vegada, és a dir, la invocació del feminisme per part dels subjectes serveix per fer i desfer aquest moviment. Així, la importància d'entendre el postfeminisme com una sensibilitat recau en la seva constitució com a objecte d'anàlisi crític (McROBBIE 2011, 4), fet que ens permet desenvolupar la present reflexió. Per aquesta raó, ens basarem en la quarta accepció, que posa el focus en els processos de conformació de les subjectivitats i les seves relacions discursives amb el feminisme.

En termes generals es pot assenyalar que dins la sensibilitat postfeminista s'emmarquen diferents qüestions de gran complexitat i ambigüitat, com les que s'enumeren a continuació: una noció de feminitat entesa com a propietat del cos (RINGROSE, HARVEY, GILL i LIVINGSTONE 2013; KOFFMAN, ORGAD i GILL 2015), èmfasi en l'autosuficiència femenina (SALMENNIEMI i ADAMSON 2015), èmfasi en l'individualisme, l'elecció i l'apoderament (BANET-WEISER 2012A; 2012B; 2015), el domini del paradigma del maquillatge (JERMYN 2016; JERMYN i HOLMES 2015), un renéixer de les idees de la diferència sexual natural (GILL 2011; GILL i DONAGHE 2013), la re-sexualització dels cossos de les dones (GILL 2012A; 2012B), i un èmfasi en la comercialització de la diferència sexual (GILL i SCHARFF 2011). Cal assenyalar, abans de seguir, que l'ambigüitat d'aquesta subjectivitat és fruit de l'escenari contradictori del neoliberalisme, qüestió que abordarem amb més profunditat en els següents apartats.

En resum, quan parlem del temps postfeminista ens referim a un context on conviuen diverses posicions i corrents feministes que poden resultar contradictòries. Però especialment ens referim a una forma de subjectivitat que afirma que les dones ja han assolit la igualtat, per la qual cosa ja no és necessari continuar amb la lluita feminista. D'alguna manera, aquest feminisme seria una mena de reacció "anti-feminista" (MENÉNDEZ MENÉNDEZ 2014, 53). Així doncs, en gran mesura aquest nou moment del feminisme, que conviu amb altres corrents, podria entendre's com un risc per al manteniment i la reclamació de la millora de la vida de les dones arreu del món, i és en aquest marc on el feminisme neoliberal pren el seu sentit. Un cop establerta aquesta primera reflexió sobre l'estat de la qüestió del moviment feminista en l'actualitat, a continuació ens centrarem en una de les dimensions més importants d'aquest

temps postfeminista. Estem parlant de la dimensió referida al rebuig del feminisme que duu implícita aquesta subjectivitat.

1.1 *El rebuig del feminisme com a part de les subjectivitats contemporànies*

L'obra *The Aftermath of Feminism* (2009B) d'Angela McRobbie resulta vital per comprendre el procés mitjançant el qual les dones poden arribar a des-identificar-se amb el moviment feminista per mitjà de la invocació del mateix en els seus discursos quotidians. Aquesta autora parteix dels processos d'individualització identificats per Zygmunt Bauman (2003), Anthony Giddens (1999), Ulrick Beck i Elisabeth Beck-Gernsheim (2003) en la societat contemporània, per tal de parlar de la *female individualization*. Aquest concepte defineix el procés discursiu mitjançant el qual el feminisme ha estat progressivament substituït per un individualisme agressiu. McRobbie afirma que en la construcció de les identitats de les dones en l'actualitat, la connexió amb el feminisme es veu substituïda per l'individualisme propi de l'etapa neoliberal, un element que és incompatible amb els principis col·lectius de transformació social propis del moviment feminista.

Així doncs, el predomini d'una retòrica individualista i neutra respecte al gènere serveix per sostenir que abans que dones són individus i que, per tant, els problemes a què hauran de fer front es deuen més a aquesta qüestió que al gènere en sí mateix. En aquest context, els discursos individuals de l'apoderament i la lliure elecció (CHEN 2013) són construïts com un substitut del caire polític del feminisme (McROBBIE 2009B, 125). S'invoca el feminisme alhora que se'l nega, tal com assenyala l'autora: "postfeminism actively draws on and invokes feminism as that which can be taken into account in order to suggest that equality is achieved, in order to install a whole repertoire of meanings which emphasize that it is no longer needed, a spent force" (McROBBIE 2004B, 255).

Com es pot fàcilment deduir de les qüestions exposades, el caire individualista acaba per sufocar qualsevol nucli de reflexió crítica o compromís polític, posant per damunt de tot l'individu i els seus desitjos particulars. D'aquesta manera, en l'època postfeminista les dones serien conscients de l'existència de la desigualtat de gènere, però aquest adonar-se'n no suposaria una reflexió crítica sobre les arrels d'eixa desigualtat. Conseqüentment, es podria assenyalar que la consciència social de la desigualtat de gènere és reemplaçada per un punt de vista individual on les patologies són normalitzades i resoltes per l'individu (SCHARFF 2016, 224). En aquest sentit, estaríem parlant d'una cultura en què l'èmfasi es posa en la dimensió de consum i de la constitució d'una identitat pròpia i diferenciada de les altres persones en un context d'alta competitivitat (GENZ 2017; LAZAR 2009).

Per tant, en el context postfeminista estem assistint a la re-conceptualització del feminisme, al seu progressiu procés de desvalorització. Es buida de significat la paraula feminisme i totes les que l'acompanyen (igualtat, justícia, reivindicació, lluita, apoderament, etc.). Quan comencen a produir-se tots aquests canvis en la relació de les dones, especialment les joves, amb el moviment feminista? McRobbie (2015) marca els anys noranta com el moment en què es produeix un punt d'inflexió en el desenvolupament de la teoria feminista i el començament del que podem anomenar postfeminisme. És el moment en què, a través de la ironia postmoderna, s'articulen un conjunt d'imatges socials i culturals sobre "la feminista" difoses als mitjans de comunicació i les revistes, que produeix una divisió generacional.

Això vol dir que ara la figura de "la feminista" enfadada i que odia els homes se substitueix per la d'una dona que es riu de si mateixa i està sexualment alliberada. Es reconstrueix el feminisme cap a un fenomen de poder simbòlic que pugui connectar amb el nou públic conformat per les joves, i es dóna peu a l'emergència de discursos feministes despolititzats i poc democràtics (McROBBIE 2011, 179). Es passa de l'estereotip de les feministes dels anys setanta, lesbianes, de gest masculí i agressiu, a una altra imatge en què les feministes poden connectar de nou amb una noció de feminitat tradicional, que ara anirà revestida d'un caire fortament consumista. En l'actualitat, la derivació d'aquest procés que s'inicia als anys noranta es pot observar en *best sellers* com *Hot Feminism* (VERNON 2015) o *Bad Feminist* (GAY 2014), dirigits a les noves generacions de feministes. Es tracta d'obres que posen el focus de l'argumentació en una visió individualista de l'emancipació femenina, entenent-la dins de la lògica de mercat. A la primera obra veiem un clar exemple de la despolitització del feminisme i del to edulcorat que adquireix aquest en els mitjans de comunicació de masses i les xarxes socials emprades sobretot per dones joves.

Al mateix temps, aquest fenomen s'acompanya d'una altra qüestió que cal remarcar, ens referim al fet que la paraula "feminisme" es troba cada cop més present als mitjans de comunicació (GILL 2016). Pot semblar, doncs, que a diferència d'èpoques anteriors on la paraula que comença per "F" era repetidament evitada tant en els mitjans com en la vida diària dels subjectes (BAKER 1998), s'ha encetat un nou període en què no es dóna aquest rebuig (MOI 2006). No obstant això, indica Gill (2016A) que resulta arriscat llegir aquest procés en una clau positiva que identifiqui que els mitjans s'hagin tornat més conscients de la problemàtica de gènere, més bé al contrari, aquesta autora ho entén com a part d'un procés cíclic, i a vegades fins i tot cínic, que incorpora les temàtiques relacionades amb el moviment feminista en funció dels interessos de mercat de cada moment (GILL 2016, 615).

Des d'aquesta perspectiva, la visualització del feminisme en els mitjans de comunicació massiva pot ser un indicatiu de la pèrdua de significat i força del mateix en un context neoliberal (VALENTI 2014; ELIAS, GILL i SCHARFF 2017). No obstant això, des de la nostra perspectiva, considerem que aquesta és una qüestió molt més complexa, i que no té tant a veure amb la des-radicalització del moviment com al seu possible ressorgiment. És a dir, en termes generals, el fet que, cada cop més, estiguin fent-se ressò als mitjans de comunicació les qüestions relacionades amb el moviment feminista pot estar relacionat amb el ressorgiment d'una lluita feminista als carrers. Alguns exemples són la reacció a les polítiques racistes i masclistes del govern de Donald Trump mitjançant les #WomensMarch celebrades al gener de 2017 i 2018 (BOOTHROYD *et al.* 2017; MOSS i MADDRELL 2017), les campanyes com el #metoo (MENDES, RINGROSE i KELLER 2018) i el seu ressò internacional sota els hashtag #yotambién i #balancetonporc, els ventalls vermells que van omplir la gala dels Goya amb el lema “Més dones”, o el discurs d'Oprah Winfrey en els Globus d'Or, que va inaugurar el moviment *Time's up*. Sens dubte, aquestes campanyes ajuden a situar en el debat públic temàtiques que abans quedaven a l'ombra, com ara l'assetjament sexual.

Al territori de l'Estat espanyol, també estem sent testimoni d'un nou interès, tant social com mediàtic, en els temes que afecten les dones. La reacció social de rebuig davant de casos com el de “La Manada” (UBIETO OLIVÁN 2018) o el de Juana Rivas són una mostra del que estem comentant. Tot això sumat a la gran participació social —i institucional— a la Vaga del 8M en l'any 2018 (RUIZ FRANCO 2018). Així doncs, pot ser el ressò de les qüestions feministes als mitjans de comunicació no és tant cíclic o cínic com apuntava Gill, sinó més bé el reflex del que pareix estar canviant a la societat. I és que els temps actuals ho són de contradicció, de reptes, de dilemes; per aquesta raó, potser sigui possible que l'existència d'una subjectivitat feminista “neoliberal” pugui conviure amb un reviscolament de la identitat feminista radical, basada en la lluita política i social. Aquesta és una hipòtesi que tractarem d'abordar en la conclusió d'aquest article.

1.1.1 La lògica del pensament positiu i el feminisme

Dins del procés discursiu referent al rebuig del feminisme com a part de la identitat postfeminista actual³ pren gran importància la cultura del risc i el pensament positiu (BINKLEY 2011; GERSHON 2011). Ambdós processos resulten centrals per comprendre l'aliança del neoliberalisme amb el feminisme en aquests

³ Aquesta és una més entre moltes de les formes que tenen els subjectes de relacionar-se amb el feminisme en l'actualitat. No obstant això, pareix ser la que millor s'alia amb l'esperit neoliberal, ja que es troba subjecta als requeriments i les exigències del mercat.

nous subjectes feministes neoliberals, ja que, a través del prisma de la positivitat i la confiança en una mateixa, qualsevol agent o individu pot passar a concebre els errors com a oportunitats d'aprenentatge i millora en un context competitiu. En incorporar la lògica del pensament positiu, la desigualtat de gènere passa a llegir-se com un repte que cal superar individualment. En conseqüència, les injustícies de gènere es perceben com a “errors” de les dones que no són capaces de superar les barreres amb què es troben (GILL i ORGAD 2015; 2017).

L'autora Barbara Ehrenreich (2009) assenyala que el pensament positiu es fa útil en un context com el neoliberal, on les desgràcies i injustícies augmenten, i aquest tipus de pensament permet als individus “perdonar” o “excusar” les injustícies estructurals a què s'enfronten en un sistema de mercat tan agressiu com l'actual. Es tracta, doncs, de lògiques argumentals que contribueixen a la despolitització i l'aïllament social dels individus, que són incapaçs d'identificar les causes materials i sistèmiques que els han dut a eixa situació. I és que, el canvi social ve en molts casos impulsat pel descontent i la ràbia amb les situacions d'injustícia, que augmenten els desitjos de transformar una societat. Si aquests sentiments socials són bloquejats i els individus no són capaços d'identificar les injustícies, les reclamacions d'una millora social queden oblidades i suprimides.

Al cap i a la fi, el pensament positiu emmascara les situacions d'injustícia que es perpetuen davant l'absència d'un pensament crític substituït ara per la positivitat que espera que les coses canviïn per si soles. El discurs del supervivent és molt important en aquest prisma o lògica, ja que l'individu es converteix en l'únic responsable de superar les barreres i quan ho aconsegueix, se centra en els seus mèrits individuals i no fa una lectura crítica de les causes estructurals que el van portar a viure aquesta situació de desemparament (ORGAD 2009). Així doncs, aquesta nova relació de les joves amb el feminisme es basa en la cultura de la confiança (BANET-WEISER 2015; GILL i ORGAD 2015; 2017), que actua com una tecnologia disciplinària del jo. Una tecnologia individualitzadora que exigeix un treball intens, posa l'èmfasi en l'auto-regulació de les dones i localitza la font dels problemes i les seves solucions dins d'una mateixa, elaborant una subjectivitat autosuficient que rebutja la inseguretat i la desconfiança, i es converteix en un subjecte completament apolític i estètic.

En aquest apartat hem abordat un dels trets principals de la nova subjectivitat postfeminista, que entra en diàleg amb el neoliberalisme: el rebuig del feminisme en relació amb la lògica del pensament positiu i del risc. Aquest rebuig serveix de pedra angular per a negar les injustícies que perviuen en el món social, ja que reconeix que la igualtat ja es troba en gran part aconseguida, i que per tant no es fa necessària la lluita social feminista. Si bé aquesta subjectivitat és clau dins del context neoliberal, cal assenyalar també que aquesta identitat conviu amb d'altres que en certa manera s'enfronten a la seva pròpia

lògica. Ens referim a aquelles subjectivitats d'arrel política que ressegueixen i es fan latents mitjançant mobilitzacions com la del 8M a l'Estat espanyol, on veiem com el caire polític del feminisme està d'alguna manera renaixent. A continuació ens endinsarem en el concepte "feminisme neoliberal", abordant les seves principals característiques i contradiccions.

2. EL FEMINISME NEOLIBERAL

Com ja s'ha assenyalat en l'apartat anterior, en l'època postfeminista conviuen diferents corrents i construccions de les subjectivitats feministes (GILL, KELAN i SCHARFF 2016, 5). Es tracta d'un temps de contradiccions on la construcció de les subjectivitats es caracteritza per la complexitat, una complexitat que adquireix sentit en el marc neoliberal. Dins d'aquest context de difícil classificació, una de les noves subjectivitats feministes de major interès és aquella que s'alia amb el neoliberalisme. Per tal d'endinsar-nos en aquesta qüestió, ens remetrem al treball de Catherine Rottenberg (2013; 2014; 2017; 2018), que es centra en la reflexió al voltant del *Neoliberal Feminism* o feminisme neoliberal. Aquesta autora identifica la progressiva emergència de certs discursos neoliberals en la construcció dels subjectes feministes, novetats argumentals que contribueixen a la resignificació del moviment, arrancant-li les arrels polítiques i despellant-lo del seu caràcter crític.

Rottenberg assenyala un desplaçament del feminisme liberal que predominava als EUA fins fa pocs anys, al feminisme neoliberal. Aquest nou feminisme estaria en completa concordança amb l'ordre neoliberal, contribuint al seu desenvolupament i exportació. La seva clau central es troba en què no ofereix cap crítica a aquest sistema, sinó més aviat al contrari, se centra a construir una aliança amb ell, disfressant les problemàtiques socials amb individualisme i meritocràcia. D'aquesta manera, s'encarrega d'edificar un nou tipus de subjecte feminista: aquell que és conscient de l'existència de les desigualtats de gènere, però que accepta la responsabilitat individual del seu benestar, fet que està específicament relacionat amb aconseguir la felicitat i la satisfacció a través del que Rottenberg (2013, 3; 2017, 331) anomena el model de la *Balanced Woman*, una mena de "superdona" que ha aconseguit equilibrar la seva presència en els àmbits privat i públic, en tant que pot satisfer les necessitats de mercat des dels dos rols de mare i de treballadora, salvant per ella mateixa les barreres i les problemàtiques estructurals que li impedeixen poder equiparar-se als companys de feina i de vida masculins, dins del marc heteronormatiu en què es mou sempre el feminisme neoliberal.

Per tant, estem parlant d'uns subjectes feministes caracteritzats per l'individualisme i la recerca de la felicitat particular, idees que desarticulen completament les bases col·lectives de la lluita feminista que busquen la consecució de la

justícia social. D'aquesta manera, tal com Rottenberg (2013, 3) indica: "The neoliberal feminist subject is thus mobilized to convert continued gender inequality from a structural problem into an individual affair". És a dir, el subjecte feminista que es deriva de la lògica neoliberal defuig les explicacions estructurals dels problemes socials, convertint-los en una qüestió personal. I aquí és on es troba la clau de la relació entre el neoliberalisme i el feminisme a què assistim en l'actualitat: el pas de la lluita col·lectiva a l'autosuficiència individual. Cal assenyalar que aquest model de subjectivitat encaixa directament amb un tipus de subjecte, el model de dona blanca occidental, de mitjana edat, amb estudis universitaris, heterosexual i de classe alta. Un perfil sociodemogràfic que pot ajustar-se fàcilment al mercat i vèncer, ja que disposa dels recursos econòmics i socials per tal de gestionar la desigualtat. Com es pot observar, aquesta subjectivitat, o el públic a qui es dirigeix aquest feminisme neoliberal, no es refereix a aquells grups que parteixen d'una situació de desavantatge social, sinó a aquells grups que disposen d'una situació més adient per a complir les exigències neoliberals.

Així doncs, quan parlem del feminisme neoliberal ens estem referint a un model de subjectivitat que parteix del reconeixement de la desigualtat entre dones i homes, però que proposa una transformació individual i despolitzada. Una "lluita" que cada dona duu a terme en el seu dia a dia. Per exemple, en aquest cas la consecució d'un augment de sou per part d'una alta directiva seria considerat una consecució feminista que contribueix a la igualtat de totes les dones. No obstant això, aquest reconeixement no conté cap to crític, ja que deixa de banda el fet que estem parlant de dones privilegiades que contenen amb recursos per fer front a les desigualtats. En aquest sentit, l'autora Nancy Fraser (2014) reivindica un "feminisme del 99%" que es contraposi a aquesta deriva neoliberal i que respongui a les necessitats del subjecte heterogeni del feminisme. Aquesta realitat fa més urgent la necessitat d'articular un feminisme que superi la "crisi del subjecte" que el caracteritza des de fa unes dècades i construeixi una noció diversa que permeti la continuació de la lluita política en un context globalitzat (REVERTER-BAÑÓN 2009; 2017; STRAZZERI 2009).

2.1 *Les arrels mercantilistes del feminisme neoliberal*

Rottenberg se centra en l'anàlisi de certes obres pertanyents a la literatura managerial⁴ dirigides a dones, on trobem títols com ara *Unfinished Business*

⁴ La literatura gerencial, managerial o popular del management (LISCHINSKY 2008) es refereix a aquell tipus de literatura que converteix els principis de les teories econòmiques en línies d'actuació simplistes amb un gran caire divulgatiu. Són obres de consum massiu dirigides a la classe directiva (ALONSO i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 2011; 2013; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 2007). Es tracta d'una ferramenta per a difondre els discursos de la gestió empresarial en funció de les necessitats de cada època (FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ i MEDINA-VICENT 2017).

(SLAUGHTER 2015), *Lean In* (SANDBERG 2013) o *Women Who Work* (TRUMP 2017), escrites per dones d'èxit en el món dels negocis i/o amb un estatus social alt.⁵ En aquestes obres, les autores estableixen una mena de guia perquè altres dones puguin arribar a assolir el mateix èxit que elles. A diferència dels llibres sobre *management* general, dirigits principalment a un públic masculí, aquestes obres aborden qüestions relacionades amb la igualtat de gènere. No obstant això, la manera d'abordar aquestes qüestions no és gens profunda, sinó tot el contrari, respon a les necessitats i exigències neoliberals. Així, sota l'aparença d'un discurs feminista, es reproduïxen les lògiques de l'autoexplotació i desigualtat pròpies del sistema neoliberal. En aquestes obres, que s'autodeclaren manifestos feministes del nostre temps, es produeix un ús del feminisme esbiaixat, afirma Rottenberg, que té per objecte la seva progressiva desarticulació.

L'obra *Lean in* de Sandberg (2013) és el clar exemple del feminisme neoliberal, ja que es dirigeix al públic concret que protagonitzaria aquest tipus de feminisme de manera general (dones occidentals amb recursos materials, estudis i una posició social alta). Alhora, aporta les instruccions necessàries perquè cada dona es construeixi com un subjecte d'èxit que miri pel seu propi benestar sota l'argument que l'èxit de cadascuna és l'èxit de totes. L'obra de Sandberg contribueix a la conformació d'una subjectivitat basada en la lògica de la racionalitat mercantil i en els valors predominants en el mercat neoliberal. A través dels seus consells, l'autora aconsegueix que cada triomf particular esdevingui un èxit feminista, oferint una visió completament esbiaixada de les diferents realitats que viuen les dones arreu del món.

Aquesta és una de les lògiques discursives més importants darrere del feminisme neoliberal: ara la missió del feminisme no resideix tant a transformar les estructures de desigualtat a través d'una acció col·lectiva, com en què cada dona es canviï a si mateixa. El poder de la decisió individual és vital, ja que no es pretén que les dones realitzin una reflexió crítica respecte a les estructures de desigualtat de la societat, sinó que es limiten a reproduir una lògica neoliberal, substituint l'històric objectiu del feminisme —la consecució de la igualtat entre dones i homes— per un altre de més nou i pervers: conquerir la cúspide de la piràmide empresarial superant els obstacles interns i deixant fora els condicionants socials (ROTTENBERG 2013, 9). Aquesta és una realitat que adquireix sentit en un marc de precarietat generalitzada, on els individus

⁵ Aquesta qüestió s'ha tractat en profunditat en la tesis doctoral *Género y management en el marco neoliberal. Un análisis crítico para la emergencia de liderazgos feministas* (MEDINA-VICENT 2018B), on s'han identificat els principis neoliberals del discurs sobre el lideratge de les dones a les empreses. Un discurs que es troba en plena consonància amb els principis del feminisme neoliberal, i que permet donar una certa aparença d'igualtat de gènere al món empresarial, sempre atenent als interessos neoliberals.

es veuen obligats a establir la lògica de l'autosuperació i del sacrifici dins d'uns projectes vitals completament irrealitzables (MUÑOZ-RODRÍGUEZ i SANTOS-ORTEGA 2017; BRIALES 2017; GARCÍA FERRER 2017; ALONSO i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ 2018; ZAFRA 2018).

A més, ens trobem davant de la construcció d'una mena de lògica que concep als altres com a mitjans per a aconseguir altres coses. En aquest sentit, Wendy Brown (2006, 694) ens parla d'un nou feminisme que se centra en la creació d'un subjecte centrat exclusivament en la satisfacció de les seves necessitats. Per tant, el feminisme neoliberal configura un subjecte que només atén a la seva pròpia felicitat i satisfacció, i que buida de significat conceptes com els d'igualtat, elecció, justícia, llibertat, etc. Quan les accions dels subjectes es regeixen per la visió dels altres com a instruments, s'està impeding la configuració d'una lluita feminista real i la construcció d'una mirada crítica d'exigència cap a l'Estat i altres estructures compartides, tal com assenyalava de nou Rottenberg a la cita següent:

Neoliberal feminism is predominantly concerned with instating a feminist subject who epitomizes 'self-responsibility,' and who no longer demands anything from the state or the government, or even from men as a group; there is no longer any attempt to confront the tension between liberal individualism, equality, and those social pressures that potentially obstruct the realization of 'true' equality (ROTTENBERG 2013, 11)

Per tant, podem sostenir fermament que el feminisme neoliberal es caracteritza per tenir unes arrels mercantilistes, no només en el sentit de concebre als altres com a mers mitjans per a la consecució dels propis interessos —una mena de lògica pròpia del *homo oeconomicus* (CALVO 2010)—, sinó també per trobar-se doblegat als interessos i les exigències canviants i capritxoses del mercat. Degut a aquest fet, estem parlant d'un feminisme que no identifica els nuclis de desigualtat i el seu caràcter tant estructural com multidimensional. D'alguna manera, es podria assenyalava que el subjecte identifica la desigualtat de gènere quasi com un problema personal que cal solucionar individualment.

2.2 *La gestió del futur com a ferramenta disciplinària*

Dins de la influència que té el feminisme neoliberal vers la construcció de les identitats femenines, un dels elements claus és la idea de l'equilibri entre la presència de les dones en l'àmbit públic i el privat. És a dir, el balanç entre el paper de les dones com a professionals i com a mares (ROTTENBERG 2013, 5). Aquesta idea respon a la necessitat que té el neoliberalisme del doble treball de

les dones, que dins d'aquest prisma es veuen explotades tant en la seva dimensió productiva com en la reproductiva. Així doncs, la subjectivitat femenina neoliberal va lligada al principi d'automillora (LAVAL i DARDOT 2013), que en aquest cas està directament lligat a la capacitat d'organitzar el propi projecte vital.

Per tant, el discurs neoliberal feminista està produint una nova forma de governabilitat per a les dones, una que no es basa tant en la gestió dels riscos futurs com en la promesa d'una autorrealització individual lligada a la maternitat, qüestió que implica una planificació sobre l'edat en què s'és mare i la consecució de certa estabilitat en l'àmbit professional (ROTTENBERG 2017, 331-2). La idea del rellotge biològic resulta important en la construcció de les dones com a subjectes neoliberals, ja que és aquesta noció la que estableix els límits temporals en funció dels quals les dones fixen els seus projectes de vida.

Aquesta qüestió es veu molt clara en el cas de Facebook i Apple, que ofereixen a les seves directives la possibilitat de congelar els seus òvuls per poder tenir fills en el futur (JIMÉNEZ CANO 2014). Des d'una perspectiva crítica, es pot veure que aquesta proposta, a pesar de pretendre dur el segell de progressista i igualitària, atén a interessos mercantilistes. D'alguna manera, el que s'està fent és mercantilitzar la capacitat reproductiva de les dones i la pròpia vida humana en funció dels interessos i les necessitats empresarials. Aquesta qüestió és de suma importància en la construcció de les dones com a subjectes neoliberals, i en la construcció de l'ambigüitat estratègica amb la qual s'insta a les dones a ser mares basant-se en la lògica de l'elecció, al temps que se'ls exigeix una total disponibilitat en el treball i carrera professional. És a dir, la qüestió d'escollir quedar-se a casa, seguir amb la carrera professional o gestionar les dues coses, es planteja aquí en termes d'elecció personal. Així, el discurs de la conciliació reescriu en el model normatiu de feminitat l'expectativa que les dones han de tenir i voler tenir fills.

D'aquesta manera, construint un subjecte feminista neoliberal capaç de gestionar la seva presència a les dues esferes de manera "autònoma", s'està traient el problema de la separació dicotòmica moderna de les dues esferes del debat feminista i polític. Aquest tipus de subjecte serveix millor a les necessitats d'un sistema com el neoliberal, que requereix de la total disponibilitat dels individus en totes les esferes i en tot moment, i aquest objectiu s'aconsegueix millor a través de la lògica argumental de la literatura gerencial dirigida a dones que hem esmentat anteriorment. Un cosa queda clara, i és que la lògica des de la qual es projecten aquestes vides és la del cost-benefici, la inversió de futur i el plaer com a valors previs a una maternitat que sí que es preveu per a l'horitzó futur.

Per tant, mitjançant aquest discurs s'acaba promovent una visió normativa de la feminitat, que associa les dones de manera irremeiable a la maternitat

tradicional. A més, reforça el model de família nuclear heterosexual, ja que en cap moment es posa en dubte el sistema heteronormatiu. Per tant, en el marc del feminisme neoliberal la felicitat s'entén en termes de balanç entre la vida privada i la pública (ADAMSON 2017). No obstant això, es tracta d'una felicitat individual que no presta atenció a les qüestions de la justícia social, creient que aquest assoliment particular significarà una fita feminista per a totes les dones. Alhora, hem de ser conscients que mitjançant l'elaboració d'aquest discurs s'estan deixant de banda les contradiccions inherents a la divisió entre esfera pública i privada derivada de la teoria política moderna (BENHABIB i CORNELL 1990; PATEMAN 1995). Ací es veu reflectit el pas del feminisme liberal a un feminisme neoliberal, és a dir, el pas d'un feminisme que denunciava la separació entre les esferes pública i privada que relegava les dones al món privat i reclamava la transformació social d'aquesta situació; a un altre on la contradicció entre ambdues esferes és salvada per la dona individual, que actua en base a una doble explotació.

2.3 El feminisme neoliberal com una nova forma de governabilitat

La racionalitat neoliberal, entesa com a mode de governabilitat, tendeix a colonitzar cada vegada més dominis de la vida dels individus (HALL 2011; HARVEY 2005). D'aquesta manera, si bé històricament el feminisme s'ha encarregat de posar en evidència les desigualtats de gènere i les contradiccions inherents al neoliberalisme i al capitalisme, amb l'emergència del feminisme neoliberal ens estem enfrontant a un nou estadi caracteritzat per una gran complexitat i contradicció. Una fase on les contradiccions inherents al sistema neoliberal es superen mitjançant l'autogestió, la superació personal de les barreres i la consecució de la felicitat, una felicitat individual (ROTTENBERG 2013, 15).

Es podria entendre que, per tal de promocionar aquestes noves subjectivitats en les dones, el neoliberalisme es veu en la necessitat d'establir certes sinèrgies amb els principis del feminisme; sobretot perquè avui dia parlem de dones que treballen fora de l'àmbit privat, amb estudis i expectatives que el sistema meritocràtic els garantirà la igualtat promesa. Així doncs, queda clar que estem parlant d'un conjunt de dones concret, amb una posició social que els permet escalar cap a la cúspide empresarial i gestionar aquesta doble presència de què parlàvem de manera exitosa —amb tota probabilitat, contractant els serveis d'una tercera persona que s'encarregui de la llar (FEDERICI 2013)—. Aquesta nova formulació del feminisme serveix al neoliberalisme en la mesura que substitueix la consecució de la justícia social per la consecució de la felicitat personal, responent al que Sara Ahmed (2010) anomena la *Happiness Industry*. Ens trobem davant un nou feminisme que té com a objectius la consecució

de la felicitat i la satisfacció personal, deixant de banda la recerca de la justícia social i la igualtat de gènere. Es tracta d'un feminisme que construeix subjectes acrítics i adormits, completament despolititzats.

Els valors predominants en aquest model (automillora, autoinversió, assumptió de riscos, individualisme, planificació, etc.) actuen com a mecanismes disciplinaris conformadors d'una nova governabilitat, per la qual la recerca d'una transformació social es veu substituïda per la consecució de l'èxit personal. D'alguna manera, els seus principis s'assemblen a aquells que hi podem trobar en la literatura d'autoajuda (SIURANA 2018), que ofereix trucs provinents de la psicologia per a superar traves socials. Així doncs, recordem que estàvem emmarcant la nostra reflexió en una concepció del postfeminisme com una sensibilitat; el feminisme neoliberal actua com un element disciplinari que influeix en la conformació de sensibilitats autosuficients incorporant valors aliats amb el neoliberalisme en la identitat dels individus. Un cop tractades les característiques i contradiccions relacionades amb el feminisme neoliberal, es torna necessari abordar l'objectiu principal d'aquest escrit, és a dir, discernir si és possible, atenent al context actual de desenvolupament del moviment feminista en un marc neoliberal, parlar de "feminisme neoliberal", o si pel contrari, es tracta d'un concepte que és en sí mateix un oxímoron, qüestió que abordarem en l'últim apartat.

3. UNA CRÍTICA AL CONCEPTE DE "FEMINISME NEOLIBERAL"

Arribats a aquest moment de la nostra reflexió, hem de preguntar-nos si és convenient o fins i tot correcte parlar de "feminisme neoliberal", tal i com proposa l'autora Catherine Rottenberg. Resulta obvi que es tracta d'un concepte problemàtic, molt més si ens remetem a les arrels de transformació social i recerca de la igualtat que implica la paraula feminisme o feminismes. En aquest sentit, resulta essencial plantejar-se de què estem parlant quan ens referim al feminisme neoliberal. Què s'està intentant subratllar? Té sentit parlar de feminisme neoliberal? I finalment respondre a la pregunta que dóna sentit a aquest article: És el feminisme neoliberal un oxímoron?

Per tal d'avançar en la resposta a aquestes preguntes, partirem d'una definició de "Feminisme" que ens ve donada per Victoria Sau al *Diccionario Ideológico Feminista* (1981), per tal de contraposar els seus principals trets al que ja hem tractat sobre el feminisme neoliberal. Evidentment, som conscients que la definició d'un concepte com aquest és complexa i conté dimensions diverses, però partirem d'aquesta noció general que pareix aglutinar les qüestions centrals que es troben a les bases del moviment feminista:

El feminismo es un movimiento social y político que se inicia formalmente a finales del siglo XVIII —aunque sin adoptar todavía esta denominación— y que supone la toma de conciencia de las mujeres como grupo o colectivo humano, de la opresión, dominación, y explotación de que han sido y son objeto por parte del colectivo de varones en el seno del patriarcado bajo sus distintas fases históricas de modelo de producción, lo cual las mueve a la acción para la liberación de su sexo con todas las transformaciones de la sociedad que aquella requiera (SAU 1981, 121-122)

De la definició desenvolupada per Sau a través de les aportacions de diferents autors/es, es desprenen certes qüestions que entren en completa col·lisió amb el que prèviament hem entès per feminisme neoliberal. En primer lloc, quan parlem del feminisme, estem parlant d'un moviment social i polític (CASTELLS 1996; VALCÁRCEL 1997; AMORÓS 2000; REVERTER-BAÑÓN 2001; 2003). Aquesta qüestió és important quan el que tractem és de veure si podem arribar a parlar d'un feminisme neoliberal. Doncs bé, tot moviment social i polític requereix d'una participació de la societat civil, una participació que és col·lectiva i activa i que s'enfronta a les institucions que la perpetuen. En el cas del feminisme neoliberal, com ja s'ha comentat, no hi ha cap noció de lluita social, la lluita és interna i la desenvolupa cada subjecte per separat. Això té molt a veure amb el que comentarem a continuació.

En segon lloc, el feminisme es caracteritza per una pressa de consciència d'una col·lectivitat, d'un subjecte col·lectiu que pateix certes injustícies i té en comú un conjunt de condicionants socials. Qualsevol lluita ha de ser duta a terme per un subjecte, un conjunt de persones que s'uneixen per tal de revertir una situació d'injustícia. Aquesta qüestió també entra en col·lisió amb la definició del feminisme neoliberal, on és el subjecte particular el que es veu obligat a subvertir per ell mateixa les desigualtats que pateix. Així doncs, no es tracta tant d'una lluita social com d'una lluita individual per resoldre per un mateix problemàtiques que són estructurals. No obstant això, cal assenyalar en aquest sentit, que el moviment feminista no es caracteritza per un subjecte polític homogeni, sinó més bé al contrari, es tracta d'un moviment que es fa ressò de grups amb necessitats diferents, però que tenen en comú la desigualtat de gènere. Tal i com assenyala Sonia Reverter-Bañón:

El polo de resistir a cualquier representación universalista por contradecir el mismo espíritu de los movimientos de mujeres, quienes en sus luchas visibilizan experiencias muy diferentes y difícilmente unificadas en la enunciación de un sujeto único. Es decir, este es el polo que impide invocar un sujeto político universal, “las mujeres” (REVERTER-BAÑÓN 2017, 304)

En tercer lloc, per tal que puguem parlar de feminisme, cal que es doni un procés d'identificació de l'opressió i la desigualtat per qüestions de gènere que pateix aquest grup. Aquesta dimensió ens remet de forma directa a les relacions de poder que es donen a les nostres societats, basades en la preeminència d'un gènere sobre l'altre, és a dir, els homes per damunt de les dones. En aquest sentit, una de les trampes semàntiques que caracteritza al feminisme neoliberal és que també pareix reconèixer aquesta desigualtat. No obstant això, el reconeixement que efectua és del tot superficial, ja que el relaciona amb una qüestió merament meritocràtica. Malgrat això, des del moviment feminista es reconeix que la desigualtat es genera de forma multidimensional i estructural, i que no afecta igual a tots els grups que conformen aquest subjecte. Per tant, es produeix un reconeixement crític de les relacions de poder desiguals i desproporcionades en què es basen les nostres societats.

En quart lloc, dins del moviment feminista es dona una identificació de les estructures patriarcals de les nostres societats com a font de la desigualtat (AMORÓS 1982; 1985). Aquest reconeixement del component estructural i històric de la desigualtat, en duu implícit un altre, això és, que la transformació ha de ser social, el que implica elements materials i simbòlics —a diferència del feminisme neoliberal, que entén que el destí de cadascú depèn de la seva capacitat individual de superar les traves socials, materials i simbòliques a què ha de fer front—. Per tant, en el feminisme neoliberal la concepció de la desigualtat no seria tant estructural com conjuntural. Això ens duu a l'última dimensió que volem destacar, la de la transformació radical de les societats i de l'acció crítica front al sistema neoliberal.

En últim lloc, tota lluita social i política precisa d'un exercici crític, tant en la dimensió de la reflexió com de l'acció, que estan íntimament lligades. En aquest sentit, la perspectiva de gènere implica una mirada crítica que ens enfronta al món (MEDINA-VICENT i REVERTER-BAÑÓN 2016), una mirada que en el cas del feminisme neoliberal resulta completament inexistent, ja que es troba conformada pels principis i les exigències del neoliberalisme. Es tracta d'una mirada complaent amb dites exigències, que només es mostra indignada quan la pròpia autoestima és atacada.

En resum, entenem que, per la pròpia arrel de transformació social, política i col·lectiva que defineix al moviment feminista des del seu naixement, és difícil parlar d'un "feminisme neoliberal", ja que els principis del neoliberalisme s'oposen de forma directa a les pretensions d'igualtat i justícia social del feminisme. Per tant, es podria afirmar que el concepte de feminisme neoliberal és un oxímoron, la combinació de dues paraules de significats oposats que originen un nou sentit. Però aquest nou sentit entra en contradicció amb els principis mateixos del moviment feminista, en conseqüència, considerem que

aquest concepte no s'ha d'entendre literalment, sinó més bé com una ferramenta d'anàlisi i denúncia d'un procés cultural i polític que està tenint lloc en l'actualitat i que hem tractat d'abordar en aquest article.

És a dir, aquest concepte —cada cop més emprat en el camp dels estudis feministes— permet cridar l'atenció sobre un procés perillós per al moviment feminista: la progressiva pèrdua de la dimensió política. Aquest concepte pot ser emprat com una crida d'atenció als perills que representa l'individualisme exacerbat i la mercantilització de la vida en el moviment feminista dels últims anys. Amb aquest concepte s'intenta subratllar el caràcter individualista i despolititzat que està agafant part de la corrent feminista en el món actual, degut a la influència imparabile del neoliberalisme. Així doncs, entenem que el seu ús pot servir per posar de relleu els perills i les contradiccions a què ens enfrontem en l'actualitat dins del moviment feminista, així com subratllar el fet que ens trobem davant d'un projecte incomplet i inacabat: la transformació social (GRAU i MUÑOZ 2018).

4. UN PROJECTE INACABAT: LA TRANSFORMACIÓ SOCIAL

Com s'ha comentat anteriorment, l'adaptació de gran part de les subjectivitats contemporànies a les exigències del neoliberalisme acaba per despolititzar al feminisme, el que vol dir que es deslliga a aquest moviment de la seva raó intrínseca de ser: la lluita col·lectiva per una transformació igualitària de les estructures socials. Dins d'aquest marc, avui resulta més que necessària una rearticulació de la lluita feminista que tingui en compte la dimensió econòmica, política i social de la desigualtat de gènere. Ni el feminisme neoliberal ni les diferents manifestacions del postfeminisme permeten articular una lluita real per la igualtat, ja que perpetuen una lògica individualista centrada en la autoeficiència.

En relació amb això, Nancy Fraser (2014) denuncia la conversió del feminisme en “una criada del capitalisme” i ens recorda que les successives crisis que està patint el règim neoliberal, aguditzades per la globalització, amenacen la igualtat de forma multidimensional i que, en aquest escenari, les dones ocupen una posició crítica entre patriarcat i neoliberalisme (FRASER 2015). Partint de la necessitat de fer front a aquesta situació mitjançant la reformulació de la lluita feminista, Fraser assenyala que avui dia existeixen tres tipus d'obstacles producte d'aquestes confluències que impedeixen la participació política en igualtat dins de les societats democràtiques: la distribució (economia política), el reconeixement (cultura) i la representació (política), i adverteix d'un perillós vincle entre el feminisme i el neoliberalisme (FRASER 2015, 279). Per donar explicació a aquesta afirmació exposa tres processos en què s'ha produït aquesta perillosa aliança.

En primer lloc, l'èmfasi del feminisme en les qüestions culturals i el seu progressiu oblit de les qüestions materials ha acabat per fer un favor al neoliberalisme, interessat a sufocar les lluites socials que se centren en aspectes socioeconòmics. En segon lloc, la crítica feminista al salari familiar ha acabat per legitimar un altre interès del capitalisme: la família amb dos proveïdors, dones que treballen fora i dins de la llar; és a dir, una dona doblement explotada sota l'aparença de major igualtat. En tercer lloc, la crítica del feminisme al paternalisme de l'Estat del benestar ha acabat confluint amb la crítica del neoliberalisme a l'Estat mantenidor. Això ha suposat que cada vegada hi hagi menys intervenció estatal en les qüestions de justícia social, deixant als mercats actuar lliurement (FRASER 2012).

En resum, Fraser destaca que un feminisme que pretengui ser efectiu en un context caracteritzat per l'auge ferotge dels mercats, el neoliberalisme i la globalització, ha de saber articular tres components de la justícia: redistribució, reconeixement i representació. Aquest feminisme ha de confluir amb altres forces polítiques anticapitalistes. La seva recepta és clara: redistribució, reconeixement i representació des del feminisme socialista per recuperar la radicalitat inherent a tota lluita per la igualtat.

Des de la nostra perspectiva, el model de subjecte feminista que es deriva del feminisme neoliberal i del postfeminisme, personifica un atemptat contra les tres dimensions de la teoria de la justícia de Fraser. És a dir, es tracta d'un model de subjecte feminista que, en el pla del reconeixement, no incorpora a totes les dones, deixa de banda les experiències que caracteritzen les vides de diferents grups. En el pla de la distribució, no atén a les desigualtats salarials i als problemes econòmics derivats de l'expansió neoliberal. Abandona a cada subjecte, és a dir, a cada dona, a la recerca de la seva supervivència deixant de banda les estructures capitalistes. En el pla de la representació, no té en compte que gran part dels subjectes no estan representats en les estructures de poder polític.

En resum, el concepte de "feminisme neoliberal", si bé pot resultar contradictori al contraposar dos termes oposats, sí que permet establir una denúncia contra l'aliança del feminisme amb el neoliberalisme, una denúncia que Fraser ja ha establert al costat d'altres autores (ORLOFF i SCHIFF 2014; DAVIS *et al.* 2017; PRÜGL 2017), i a la qual ens sumem. Davant d'aquesta situació, cal reviscolar el component radical del feminisme en la seva accepció heterogènia i multidimensional, un component que es contraposa amb la deriva complaent amb el neoliberalisme de les diferents subjectivitats que emergeixen en el postfeminisme.

CONCLUSIÓ

El feminisme neoliberal s'emmarca dins d'un context concret: el postfeminisme, un temps on la individualització dels problemes socials, l'èmfasi en l'autonomia i l'autosuficiència han passat a formar part de la vida diària dels individus. Aquesta realitat, que adquireix el seu sentit dins del neoliberalisme, suposa en la seva intersecció amb el moviment feminista, una resignificació perillosa de termes com els d'igualtat, justícia i elecció, que passen a ser les pedres angulars d'unes subjectivitats caracteritzades pel seu caràcter acrític. Quan parlem del concepte "feminisme neoliberal" i del postfeminisme, prenent les definicions que hem seguit fins al moment, estem parlant de feminismes acomodats que es mostren passius davant de les desigualtats (McROBBIE 2013, 135), posant l'èmfasi en la capacitat individual de cadascú per superar les traves socials. Es tracta de feminismes que es troben molt lluny de la crítica social, ja que legitimen les desigualtats de gènere situant-les en el passat i, per tant, desarticulant de manera subtil la lluita feminista col·lectiva.

Així doncs, si bé hem afirmat que el concepte "feminisme neoliberal" es pot considerar un oxímoron, també entenem que es pot entendre com una ferramenta útil per a assenyalar un procés cultural actual: la influència del neoliberalisme en el feminisme, i el seu ressò en la configuració de les subjectivitats contemporànies (MEDINA-VICENT 2018A). És a dir, aquest concepte suposa la unió de dos termes contraposats com són el moviment feminista (caracteritzat per la seva arrel política i de transformació social cap a la igualtat de gènere) i el sistema neoliberal (caracteritzat pel lliure mercat, l'increment de les desigualtats entre els grups humans i la precarietat), i pot representar un crit d'alerta sobre la deriva individualista que està agafant part del moviment. Però sobretot serveix per identificar el naixement d'unes subjectivitats caracteritzades per l'automillora constant, l'autoexigència, el risc, la precarietat i l'autosuficiència dins de les files feministes.

No obstant això, resultaria esbiaixat assenyalar que aquestes són les úniques subjectivitats que viuen al si del feminisme, o més bé feminismes, ja que el moviment es caracteritza per l'heterogeneïtat de subjectes, de lluites. El que mai s'ha de perdre de vista és la base central, una base que és política i lluita per a la consecució d'una igualtat real entre dones i homes. En aquest sentit i tal com hem tractat de remarcar al llarg de l'article, cal assenyalar que en els últims anys s'està produint una mena de reviscolament del moviment feminista, un exemple d'això són les reaccions socials d'indignació front a les sentències de "La Manada" o el cas de Juana Rivas. Així com l'alt grau de mobilització social que es va donar a la vaga del 8M del 2018 a l'Estat espanyol (GAGO 2018; MORIANA MATEO 2018).

Per tant, la reflexió efectuada en aquest escrit ens permet afirmar que en l'actualitat l'existència d'una identitat feminista neoliberal conviu amb un ressorgiment de l'arrel política del feminisme, això converteix l'escenari actual en un context ple de reptes i dilemes per a aquest moviment de lluita social. En aquest marc, el concepte "feminisme neoliberal" s'ha d'entendre com una crida a la reflexió crítica sobre els camins que estan agafant part dels feminismes, una posada entre interrogants del ressò que els mitjans de comunicació i les institucions estan tenint dels assumptes que des de fa segles han interessat al feminisme. Al cap i a la fi, es tracta de reviscolar la capacitat crítica que es troba a la base del moviment feminista, una capacitat que el sistema neoliberal tracta d'anestesià.

BIBLIOGRAFIA

- ADAMSON, M. 2017, "Postfeminism, Neoliberalism and A 'Successfully' Balanced Femininity in Celebrity CEO Autobiographies", *Gender, Work and Organization*, 24 (3): 314-27. <https://doi.org/10.1111/gwao.12167>
- AHMED, S. 2010, *The Promise of Happiness*, Durham: Duke University Press.
- ALICE, L. i STAR, L. 1995, *Feminism, Postmodernism, Postfeminism*, New Zealand: Massey University.
- ALONSO, L. E. i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. J. 2011, "La innovación social y el nuevo discurso del management: limitaciones y alternativas", *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 187 (752): 1133-45. <https://doi.org/10.3989/arbor.2011.752n6009>
- ALONSO, L. E. i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. J. 2013, "Los discursos del management. Una perspectiva crítica", *Lan Harremanak*, 28 (1): 42-69.
- ALONSO, L. E. i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. J. 2018, *Poder y sacrificio. Los nuevos discursos de la empresa*, Madrid: Siglo XXI.
- AMORÓS, C. 1982, "Rasgos patriarcales del discurso filosófico: notas acerca del sexismo en filosofía", en *Liberación y utopía*, M. Á. DURÁN (ed.), Madrid: Akal, 35-59.
- AMORÓS, C. 1985, *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Barcelona: Anthropos.
- AMORÓS, C. 2000, *Tiempo de feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad*, Madrid: Ediciones Cátedra.
- BAKER, D. 1998, "The «F» Word: How the Media Frame Feminism", *NWSA Journal*, 10 (1): 139-53.
- BANET-WEISER, S. 2012A, *AuthenticTM: The Politics of Ambivalence in a Brand Culture*, New York: New York University Press.
- BANET-WEISER, S. 2012B, *Commodity Activism: Cultural Resistance in Neoliberal Times*, New York: New York University Press.
- BANET-WEISER, S. 2015, "Confidence You Can Carry!: Girls in Crisis and the Market for Girls' Empowerment Organizations", *Continuum. Journal of Media & Cultural Studies*, 29 (2): 184-93. <https://doi.org/10.1080/10304312.2015.1022938>
- BAUMAN, Z. 2003, *Moderidad líquida*, Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- BECK, U. i BECK-GERNSHEIM, E. 2003, *La individualización: el individualismo institucionalizado y sus consecuencias sociales y políticas*, Barcelona: Paidós.
- BENHABIB, S. i CORNELL, D. 1990, *Teoría feminista y teoría crítica*, València: Edicions Alfons el Magnànim.
- BINKLEY, S. 2011, "Happiness, Positive Psychology and the Program of Neoliberal Governmentality", *Subjectivity*, 4 (4): 371-94. <https://doi.org/10.1057/sub.2011.16>

- BOOTHROYD, S., BOWEN, R., CATTERMOLLE, A., CHANG-SWANSON, K., DALTRUP, H., DWYER, S., GUNN, A., KRAMER, B., MCCARTAN, D.M., NAGRA, J., SAMIMI, S. i YOON-POTKINS, Q. 2017, "(Re)producing feminine bodies: emergent spaces through contestation in the Women's March on Washington", *Gender, Place & Culture*, 24 (5): 711-21. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2017.1339673>
- BRIALES, Á. 2017, "Emprendedores fracasados: individualización neoliberal en los discursos sobre el desempleo", *Recerca. Revista de pensament i anàlisi*, 20: 79-104. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2017.20.5>
- BROOKS, A. 1997, *Postfeminisms: Feminism, Cultural Theory and Cultural Forms*, London: Routledge.
- BROWN, W. 2006, "American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism, and De-Democratization", *Political Theory*, 34 (6): 690-714.
- CALVO, P. 2010, "¿Homo economicus u homo reciprocans? Contribución de la ética y la neuroeconomía al principio de reciprocidad", en *Actas del V Congreso Internacional de la Sociedad Académica de Filosofía: razón, crisis y utopía*, Á. SIERRA i Y. ROMERO (ed.), Tenerife, Universidad de la Laguna, 97-110.
- CASTELLS, C. (ed.) 1996, *Perspectivas feministas en teoría política*, Barcelona: Paidós.
- CHEN, E. 2013, "Neoliberalism and Popular Women's Culture: Rethinking Choice, Freedom and Agency", *European Journal of Cultural Studies*, 16 (4): 440-52. <https://doi.org/10.1177/1367549413484297>
- COPPOCK, V., HAYDON, D. i RICHTER, I. 1995, *The Illusions of Post-Feminism: New Women, Old Myths*, London: Taylor & Francis.
- DAVIS, A., RANSBY, B., ARRUZZA, C., TAYLOR, K.-Y., MARTÍN, L., FRASER, N., ODEH, R.Y. i BHATTACHARYA, T. 2017, "Beyond Lean-In: For a Feminism of the 99% and a Militant International Strike on March 8", Recuperado a partir de <https://www.viewpointmag.com/2017/02/03/beyond-lean-in-for-a-feminism-of-the-99-and-a-militant-international-strike-on-march-8/>
- EHRENREICH, B. 2010, *Smile or Die: How Positive Thinking Fooled America and the World*, London: Granta Books.
- ELIAS, A. S., ROSALIND, G. i SCHARFF, C. 2017, *Aesthetic Labour: Rethinking Beauty Politics in Neoliberalism*, London: Palgrave Macmillan.
- FALUDI, S. 2006, *Backlash: The Undeclared War Against American Women*, New York: Broadway Books.
- FEDERICI, S. 2013, *Revolución en punto cero. Trabajo doméstico, reproducción y luchas feministas*, Madrid: Traficantes de Sueños.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. J. 2007, *El discurso del management: tiempo y narración*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. J. i MEDINA-VICENT, M. 2017, "Los nuevos discursos del management: difusión, impactos y resistencias", *Recerca. Revista de pensament i anàlisi*, 20: 7-14. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2017.20.1>

- FERRISS, S. i YOUNG, M. 2008, *Chick Flicks. Contemporary Women at the Movies*, New York and London: Routledge.
- FRASER, N. 2012, "Feminism, Capitalism, and the Cunning of History", *HAL Archives-Ouvertes*, 17: 1-14. <https://doi.org/halshs-00725055>
- FRASER, N. 2014, "De cómo cierto feminismo se convirtió en criada del capitalismo. Y la manera de rectificarlo", *Debate Feminista*, 50: 131-4. [https://doi.org/10.1016/S0188-9478\(16\)30133-5](https://doi.org/10.1016/S0188-9478(16)30133-5)
- FRASER, N. 2015, *Fortunas del feminismo*, Madrid: Traficantes de Sueños.
- GAGO, V. 2018, "La tierra tiembla". *Critical Times*, 1 (1): 178-84.
- GAMBLE, S. 2004, *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, London: Routledge.
- GAY, R. 2014, *Bad Feminist*, New York: Harper.
- GARCÍA FERRER, B. 2017, "El precio del progreso: de la «virtualización del mundo» al «zombismo hiperindividualista»", *Recerca. Revista de pensament i anàlisi*, 20: 105-26. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2017.20.6>
- GENZ, S. 2017, "I Have Work... I Am Busy... Trying to Become Who I Am': Neoliberal Girls and Recessionary Postfeminism", en *Reading Lena Dunham's Girls. Feminism, postfeminism, authenticity and gendered performance in contemporary television*, M. NASH i I. WHELEHAN (ed.), Cham: Springer International Publishing, 17-30.
- GENZ, S. i BRABON, B. 2009, *Postfeminism: Cultural Texts and Theories*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- GERSHON, I. 2011, "Neoliberal Agency", *Current Anthropology*, 52 (4): 537-55. <https://doi.org/10.1086/660866>
- GIDDENS, A. 1999, *La tercera vía*, Madrid: Taurus.
- GILL, R. 2007, "Postfeminist Media Culture Elements of a Sensibility", *European Journal of Cultural Studies*, 10 (2): 147-66. <https://doi.org/10.1177/1367549407075898>
- GILL, R. 2011, "Sexism Reloaded, or, It's Time To Get Angry Again", *Feminist Media Studies*, 11 (1): 61-71. <https://doi.org/10.1080/14680777.2011.537029>
- GILL, R. 2012A, "Media, Empowerment and The Sexualisation of Culture Debates", *Sex Roles*, 66 (11-12): 736-45. <https://doi.org/10.1007/s11199-011-0107-1>
- GILL, R. 2012B, "The Sexualisation of Culture?", *Social and Personality Psychology Compass*, 6 (7): 483-98. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2012.00433.x>
- GILL, R. 2016, "Post-Postfeminism?: new feminist visibilities in postfeminist times", *Feminist Media Studies*, 16 (4): 610-30. <https://doi.org/10.1080/14680777.2016.1193293>
- GILL, R. i DONAGHE, N. 2013, "As Is Postfeminism Had Come True: The Turn To Agency In Cultural Studies of «Sexualisation»", en *Gender, Agency, and Coercion. Thinking Gender in Transnational Times*, S. MADHOK, A. PHILLIPS i K. WILSON (ed.), London: Palgrave Macmillan, 240-58.

- GILL, R., KELAN, E. i SCHARFF, C. 2016, "A Postfeminist Sensibility at Work", *Gender, Work and Organization*, 24 (3): 226-44. <https://doi.org/10.1111/gwao.12132>
- GILL, R. i ORGAD, S. 2015, "The Confidence Cult(ure)", *Australian Feminist Studies*, 30 (86): 324-44. <https://doi.org/10.1080/08164649.2016.1148001>
- GILL, R. i ORGAD, S. 2017, "Confidence Culture and The Remaking of Feminism". Recuperado a partir de <http://eprints.lse.ac.uk/74346/>
- GILL, R. i SCHARFF, C. 2011, *New Femininities: Postfeminism, Neoliberalism and Subjectivity*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GILLIS, S., HOWIE, G. i MUNFORD, R. 2007, *Third Wave Feminism: A Critical Exploration*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GRAU i MUÑOZ, A. 2018, "Placeres políticos: el activismo transfeminista en el Estado español y la re-politización de la sexualidad como estrategia de disidencia", *Asparkia. Investigació Feminista*, 32: 45-64. <https://doi.org/10.6035/Asparkia.2018.32.3>
- HALL, S. 2011, "The Neo-liberal Revolution", *Cultural Studies*, 25 (6): 705-28. <https://doi.org/10.1080/09502386.2011.619886>
- HARVEY, D. 2005, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- HOLLOWS, J. 2000, *Feminism, Femininity and Popular Culture*, Manchester: Manchester University Press.
- JERMYN, D. 2016, "Pretty Past It? Interrogating the Post-Feminist Makeover of Ageing, Style, and Fashion", *Feminist Media Studies*, 16 (4): 573-89. <https://doi.org/10.1080/14680777.2016.1193371>
- JERMYN, D. i HOLMES, S. 2015, *Women, Celebrity and Cultures of Ageing: Freeze Frame*, London: Palgrave Macmillan.
- JIMÉNEZ CANO, R. 2014, "Facebook y Apple ofrecen congelar los óvulos a sus empleadas". Recuperado a partir de http://tecnologia.elpais.com/tecnologia/2014/10/15/actualidad/1413333970_087854.html
- KOFFMAN, O., ORGAD, S. i GILL, R. 2015, "Girl Power and «Selfie Humanitarianism»", *Continuum*, 29 (2): 157-68. <https://doi.org/10.1080/10304312.2015.1022948>
- LAVAL, C. i DARDOT, P. 2013, *La nueva razón del mundo. Ensayo sobre la sociedad neoliberal*, Barcelona: Gedisa.
- LAZAR, M. M. 2009, "Entitled to Consume: Postfeminist Femininity and a Culture of Post-Critique", *Discourse & Communication*, 3 (4): 371-400. <https://doi.org/10.1177/1750481309343872>
- LISCHINSKY, A. 2008, "Examples as persuasive argument in popular management literature", *Discourse & Communication*, 2 (3): 243-69. <https://doi.org/10.1177/1750481308091907>

- McROBBIE, A. 2015, "Notes on the Perfect: Competitive Femininity in Neoliberal Times", *Australian Feminist Studies*, 30 (83): 3-20. <https://doi.org/10.1080/08164649.2015.1011485>
- McROBBIE, A. 2004, "Post-Feminism and Popular Culture. *Feminist Media Studies*", 4 (3): 255-64. <https://doi.org/10.1080/1468077042000309937>
- McROBBIE, A. 2009A, "Inside and Outside the Feminist Academy", *Australian Feminist Studies*, 24 (59): 123-38. <https://doi.org/10.1080/08164640802680635>
- McROBBIE, A. 2009B, *The Aftermath of Feminism: Gender, Cultural and Social Change*, London: Sage.
- McROBBIE, A. 2011, "Beyond Post-Feminism", *Public Policy Research*, 18 (3): 179-84. <https://doi.org/10.1111/j.1744-540X.2011.00661.x>
- MEDINA-VICENT, M. 2018A, "Flirting with Neoliberalism: The Transfiguration of Feminist Political Awareness", *NORA. Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 26 (1): 69-75. <https://doi.org/10.1080/08038740.2018.1424728>
- MEDINA-VICENT, M. 2018B, *Género y management en el marco neoliberal. Un análisis crítico para la emergencia de liderazgos feministas*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I.
- MEDINA-VICENT, M. i REVERTER-BAÑÓN, S. 2016, "La perspectiva de género como una mirada crítica al mundo", *Asparkia. Revista de Investigació Feminista*, 29: 11-6. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.6035/Asparkia.2016.29.1>
- MENDES, K., RINGROSE, J. i KELLER, J. 2018, "#MeToo and the promise and pitfalls of challenging rape culture through digital feminist activism", *European Journal of Women's Studies*, 25 (2): 236-46. <https://doi.org/10.1177/1350506818765318>
- MENÉNDEZ MENÉNDEZ, I. 2014, "Alianzas conceptuales entre patriarcado y postfeminismo: a propósito del capital erótico", *Clepsydra*, 13: 45-64.
- MODLESKI, T. 1991, *Feminism Without Women: Culture and Criticism in a Postfeminist Age*, London: Routledge.
- MOI, T. 2006, "I Am Not a Feminist, But...': How Feminism Became the F-Word", *PMLA*, 121 (5): 1735-41. <https://doi.org/10.1632/pmla.2006.121.5.1735> ISSN: 0030-8129
- MORIANA MATEO, G. 2018, "Y después de la huelga feminista del 8M, qué", *Revista de treball, economia i societat*, 88: 1-8.
- MOSS, P. i MADDRELL, A. 2017, "Emergent and divergent spaces in the Women's March: the challenges of intersectionality and inclusion", *Gender, Place & Culture*, 24 (5): 613-20. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2017.1351509>
- MUÑOZ-RODRÍGUEZ, D. i SANTOS-ORTEGA, A. 2017, "Las cárceles del capital humano: trabajo y vidas precarias en la juventud universitaria", *Recerca. Revista de pensament i anàlisi*, 20: 59-78. <https://doi.org/10.6035/Recerca.2017.20.4>
- NEGRA, D. 2009, *What a Girl Wants?: Fantasizing the Reclamation of Self in Postfeminism*, London: Routledge.

- NEGRA, D. 2014, "Claiming Feminism: Commentary, Autobiography and Advice Literature for Women in the Recession", *Journal of Gender Studies*, 23 (3): 275-86. <https://doi.org/10.1080/09589236.2014.913977>
- ORGAD, S. 2009, "The Survivor in Contemporary Culture and Public Discourse: A Genealogy", *The Communication Review*, 12 (2): 132-61. <https://doi.org/10.1080/10714420902921168>
- ORLOFF, A. i SCHIFF, T. 2014, "Feminists in Power: Rethinking Gender Equality after Second Wave", en *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, R. SCOTT i R. KOSSLYN (ed.), London: Sage.
- PATEMAN, C. 1995, *El contrato sexual*, México DF: Anthropos.
- PROJANSKY, S. 2001, *Watching Rape: Film and Television in Postfeminist Culture*, New York: New York University Press.
- PRÜGL, E. 2017, "Neoliberalism with a Feminist Face: Crafting a new Hegemony at the World Bank", *Feminist Economics*, 23 (1): 30-53. <https://doi.org/10.1080/13545701.2016.1198043>
- REVERTER-BAÑÓN, S. 2001, "Feminismo y democracia: una crítica antifundamentalista", *Recerca. Revista de pensament i anàlisi*, 1: 95-108. <https://doi.org/10.6035/Recerca>
- REVERTER-BAÑÓN, S. 2003, "La perspectiva de género en la filosofía", *Feminismols*, 1: 33-50. <https://doi.org/10.14198/fem.2003.1.04>.
- REVERTER-BAÑÓN, S. 2009, "El ruido de la teoría feminista", *Cuadernos Koré*, 1 (1): 53-68.
- REVERTER-BAÑÓN, S. 2017, "Cosmopolitismo Feminista contra Globalización" *Araucaria. Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades*, 19: 301-25. <https://doi.org/10.12795/araucaria.2017.i37.15>
- RINGROSE, J., HARVEY, L., GILL, R. i LIVINGSTONE, S. 2013, "Teen Girls, Sexual Double Standards and «Sexting»: Gendered Value in Digital Image Exchange", *Feminist Theory*, 14 (3): 305-23. <https://doi.org/10.1177/1464700113499853>
- ROTTENBERG, C. 2013, "The Rise of Neoliberal Feminism", *Cultural Studies*, 28 (3): 418-37. <https://doi.org/10.1080/09502386.2013.857361>
- ROTTENBERG, C. 2014, "Happiness and the Liberal Imagination: How Superwoman Became Balanced", *Feminist Studies*, 40 (1), 144-68.
- ROTTENBERG, C. 2017, "Neoliberal Feminism and the Future of Human Capital", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 42 (2): 329-48. <https://doi.org/10.1086/688182>
- ROTTENBERG, C. 2018, *The Rise of Neoliberal Feminism*, Oxford: Oxford University Press.
- RUIZ FRANCO, R. 2018, "El valor histórico de la celebración del 8 de Marzo como Día Internacional de las Mujeres", *Femeris. Revista Multidisciplinar de Estudios de Género*, 3 (2): 5-7. <https://doi.org/10.20318/femeris.2018.4329>

- SALMENNEMI, S. i ADAMSON, M. 2015, "New Heroines of Labour: Domesticating Post-feminism and Neoliberal Capitalism in Russia", *Sociology*, 49 (1): 88-105. <https://doi.org/10.1177/0038038513516830>
- SANDBERG, S. 2013, *Lean In. Women, Work and the Will to Lead*, New York: Alfred A. Knopf.
- SAU, V. 1981, *Diccionario ideológico feminista Vol.I*, Barcelona: Icaria.
- SCHARFF, C. 2016, "Gender and Neoliberalism. Young Women as Ideal Neoliberal Subjects", en *The Handbook of Neoliberalism*, S. SPRINGER, K. BIRCH i J. MACLEAVY (ed.), New York: Routledge, 217-26.
- SIURANA, J. C. 2018, *Felicidad a golpe de autoayuda*, Madrid: Plaza y Valdés.
- SLAUGHTER, A. M. 2015, *Unfinished Business: Women Men Work Family*, New York: Random House Trade Paperbacks.
- STRAZZERI, I. 2009, "Il Riconoscimento in prospettiva di genere: dal femminismo al multiculturalismo", *Cuadernos Kóre*, 1 (1): 69-77.
- TASKER, Y. i NEGRA, D. 2007, *Interrogating Postfeminism. Gender and the Politics of Popular Culture*, Durham/London: Duke University Press.
- TRUMP, I. 2017, *Women Who Work: Rewriting the Rules for Success*, New York: Portfolio.
- UBIETO OLIVÁN, A. 2018, "La violencia sexual como violencia de género: una perspectiva desde el derecho internacional de los derechos humanos". *Femeris Revista Multidisciplinar de Estudios de Género*, 3 (2): 165-70. <https://doi.org/10.20318/femeris.2018.4324>
- VALCÁRCEL, A. 1997, *La política de las mujeres*, Madrid: Cátedra.
- VALENTI, J. 2014, "When Everyone Is a Feminist, Is Anyone?" Recuperado a partir de <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/nov/24/when-everyone-is-a-feminist>
- VERNON, P. 2015, *Hot Feminist*, London: Hodder & Stoughton.
- ZAFRA, R. 2018, *El entusiasmo. Precariedad y trabajo creativo en la era digital*, Barcelona: Editorial Anagrama.